

مقایسه تحلیلی سه چاپ کتاب الرجال برقی

سیدعلی آقایی*

شرح حال برقی

ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمان برقی، مشهورترین فرد از خاندان برقی است. محمد بن علی، جد اعلای احمد برقی، کوفی بود که به دلیل شرکت در قیام زید بن علی به دستور یوسف بن عمر ثقفی حاکم وقت گمنام و دستگیر و کشته شد و عبدالرحمان همراه فرزند خردسالش از کوفه گریخت و روانه قم شد و در روستای برقرود سکونت گزید. پدر احمد برقی، ابوعبدالله محمد بن خالد بن عبدالرحمان در همین روستا زاده شد و شهرت او و خاندانش به برقی از همین روستا. پدر و پسر هر دو از راویان و دانشمندان مشهور این خاندان اند^۱ و گاهی برای تشخیص این دو از یکدیگر، پدر را «برقی کبیر» و پسر را «برقی صغیر» خوانده‌اند. برقی کبیر از اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد - علیهم‌السلام - دانسته شده است، هر چند با وجود کثرت روایات تنها دو روایت از امام جواد - علیه‌السلام - نقل کرده است. با توجه به اینکه او را از اصحاب امام هادی - علیه‌السلام - ذکر نکرده‌اند، ظاهراً روزگار آن حضرت را درک نکرده یا در سال‌های آغاز امامت وی (سال ۲۲۰) در گذشته است.

تاریخ دقیق ولادت برقی صغیر (احمد بن محمد) معلوم نیست. علمای رجال او را از اصحاب امام جواد و امام هادی - علیهما‌السلام - دانسته‌اند. ولی در اسناد روایات منقول از او، ذکری از این دو امام نیست. تنها در روایتی آمده که برقی به عسکر (= سامرا) سفر کرده و در آنجا پیکی از جانب «رجل» نزدش آمده است که قرائن حاکی از آن است که مراد از «رجل» امام هادی - علیه‌السلام - بوده است.

برقی نزد دانشمندان بسیاری درس آموخت و از آنان روایت کرد.^۲ نگاهی به مشایخ روایی او نشان می‌دهد که عمده تحصیلات وی در کوفه بوده است.^۳ روایت فراوان برقی از محدثان بغدادی

* آئینه میراث، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۸۸، صص ۲۲۶-۲۴۸.

نیز می‌رساند که وی احتمالاً همزمان با سفر به سامرا، به بغداد هم سفر کرده است.^۴ علمای رجال، برقی را به وثاقت و اعتماد ستوده‌اند. با این همه در میان مشایخ او راویان ضعیف دیده می‌شوند.^۵ روایت وی از ضعفا و اعتمادش بر احادیث مرسل موجب شد که علمای معاصرش در قم بر وی خرده گیرند تا جایی که احمدبن محمدبن عیسی، رئیس قمیان وی را از قم تبعید کرد ولی پس از مدتی او را به قم بازگرداند و از وی پوزش خواست و حتی در تشییع جنازه برقی پابرهنه و بدون عمامه حاضر شد تا رفتار پیشین را جبران کند. وفات برقی را ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق ذکر کرده‌اند که دومی صحیح‌تر است.

احمد برقی در آثار حدیثی جایگاه ویژه‌ای دارد. در کتب اربعه و دیگر کتب روایی شیعه، احادیث او بسیار است. کلینی به واسطه «عده من اصحابنا» از وی روایت می‌کند که عبارتند از: علی بن ابراهیم، علی بن محمدبن عبدالله نوه دختری او، احمدبن عبدالله نوه پسری او و علی بن حسین.^۶ برقی کتاب‌های بسیاری نگاشته است که مهم‌ترین آنها محاسن، مرجع دانشمندان بوده است. فهرست عناوین اجزای محاسن با تفاوت‌هایی در رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی آمده است. از اجزای محاسن تنها یازده باب (= کتاب) باقی مانده که رساله‌هایی است مشتمل بر احادیثی با مضامین کلامی، اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و مطالب دیگر. با توجه به فقدان بیشتر اجزای کتاب نمی‌توان دقیقاً از محتوای آن آگاه شد ولی وجود عناوین رجال‌شناسی چون «طبقات الرجال» و عناوین تاریخی مانند «اخبار الامم»، «تاریخ»، «انساب» و «مغازی النبی» در این مجموعه و تنوع موجود در اسامی دیگر باب‌های آن از جمله: «الشعر و الشعراء»، «النحو»، «النجوم»، «البلدان و المساحه»، «الازاهیر» (شکوفه‌ها)، افانین (هنرها)، «الحیل»، «الطیره و جز اینها شکل دایره‌المعارف گونه آن را نمایان می‌سازد. با وجود تصریح شیخ طوسی و نجاشی به اینکه تألیفات برقی منحصر به محاسن نبوده است، نمی‌توان آثار برقی را جز کتاب‌های محاسن به یقین‌شناسی کرد. به علاوه معلوم نیست که آیا هیچ یک از کتاب‌های نام برده شده در فهرست محاسن کتاب مستقلی نیز بوده است یا خیر.^۷

مؤلف رجال البرقی

کتابی به نام رجال البرقی در دست است که برخی آن را به محمدبن خالد (برقی کبیر) و بیشتر به احمدبن محمدبن خالد (برقی صغیر) نسبت داده‌اند و به نام او نیز چاپ شده است. هر چند در اجزای محاسن نام‌هایی چون «الرجال»، «الطبقات» و «طبقات الرجال» دیده می‌شود، قرائنی چند نشان می‌دهد که این کتاب‌ها بعدها تألیف شده و نوشته علی بن احمد بن عبدالله، از نوادگان برقی یا به احتمال بیشتر نوشته پدر وی احمدبن عبدالله، نوه برقی است که به سبب تشابه اسمی وی با نام

جدش به برقی نسبت داده شده است. البته ابن ندیم یک کتاب *الرجال* هم به برقی پدر نسبت داده است با این توصیف «فیه ذکر من روی عن المرالمؤمنین علیه السلام»^۸ بر فرض درستی این نسبت، ممکن است این کتاب همین باب از *رجال البرقی* موجود باشد که بعداً نوه‌اش آن را تکمیل کرده باشد. بنابراین با اینکه کتاب *الرجال* بنا بر مشخور به برقی صغیر نسبت داده شده، قرائن و شواهدی هست که در صحت این انتساب تردید ایجاد می‌کند:

۱- اگر مؤلف کتاب *رجال البرقی* را احمد بن محمد بن خالد برقی (برقی صغیر) بدانیم، در این صورت در کتاب مواردی هست که دلالت بر سماع یا نقل قول او از شاگردانش می‌کند. مثلاً هنگام ذکر بعضی از عناوین نظیر: عبیدالله بن عبدالله نخعی، سلیمان بن خالد بجلی و فضیل بن سکره به کتاب سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی (متوفی ۳۰۱/۲۲۹) استناد شده است، در حالی که سعد از احمد بن محمد بن خالد روایت کرده است؛ یعنی برقی صغیر، شیخ سعد بوده است و استناد به کتاب شاگرد غریب می‌نماید.^۹ مثال دیگر: در عنوان عبدالله بن جعفر حمیری در باب اصحاب امام حسن عسکری (ع) تصریح شده که از او این روایت را شنیده است (سمعت منه بالفتح). این فرد همان مولف قرب‌الاسناد و شیخ قمیان است که از احمد بن محمد برقی روایت می‌کند و بنابراین برقی شیخ او بوده و سماع از تلمیذ معمول نیست.^{۱۰} البته در *مصطلح‌الحديث* عنوان روایت الاکابر عن الاصاغر وجود دارد و کسانی به تألیف کتاب در این باره پرداخته‌اند. ولی همین عنوان و نگارش کتاب مستقل از نادر و غریب بودن این سنخ از روایت حکایت دارد.

۲- در کتاب حاضر برقی پدر و پسر، هر دو ذکر شده‌اند بدون اینکه تصریح شده باشد که این دو با مولف کتاب چه نسبتی دارند؟ در حالی که متداول است که مصنف هنگام ذکر نام خود در کتاب، به این موضوع اشاره کند.^{۱۱}

از این قرائن چنین حاصل می‌شود که این کتاب تألیف برقی (پدر یا پسر) نیست بلکه تألیف احمد بن عبدالله بن احمد نوه برقی صغیر و از مشایخ کلینی یا علی بن احمد بن عبدالله نتیجه برقی و استاد صدوق است. از آنجا که سعد بن عبدالله اشعری و عبدالله بن جعفر از شاگردان برقی صغیر بوده‌اند، احتمال نخست قوی‌تر می‌نماید زیرا در این صورت سعد و حمیری معاصر پسرش عبدالله بوده و در طبقه مشایخ نوه قرار می‌گیرند که به سبب تشابه اسمی وی با نام جدش، کتاب وی به برقی صغیر نسبت داده شده است.^{۱۲}

درباره چاپ‌های کتاب الرجال

چاپ نخست، کتاب *الرجال* نخستین بار در سال ۱۳۴۲ ش / ۱۳۸۳ ق توسط سید کاظم موسوی میاموی و زیر نظر سید جلال‌الدین محدث ارموی تصحیح و همراه با *رجال* ابن داود از سوی انتشارات دانشگاه تهران چاپ شده است.^{۱۳} تصحیح این کتاب نخست بر مبنای سه نسخه صورت گرفته است که دو نسخه مربوط به کتابخانه شخصی محدث ارموی (به تاریخ‌های ۱۰۲۱ و ۱۳۳۶ ق)، و یک نسخه از کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی بوده است. مصحح پس از اتمام کار تصحیح به نسخه چهارمی دست یافته که مطالبی از آن را در استدرک کتاب آورده است، هر چند مشخصات نسخه اخیر را ذکر نکرده است.^{۱۴}

ویژگی‌های چاپ نخست:

روش تصحیح چاپ نخست، انتقادی و مبتنی بر نسخه‌هایی است که در مقدمه کتاب به آنها اشاره شده است. مصحح در پاورقی به نسخه بدل‌ها اشاره کرده و چنانچه مطلبی را در متن اصلاح کرده، در پاورقی آن را متذکر شده و اگر در متن چیزی افزوده داخل قلاب [] قرار داده و غالباً سبب آن را در پاورقی توضیح داده است. مصحح همچنین در مواردی که در صحت متن نسخه‌ها تردید داشته، یا آنچه در متن آمده با منابع دیگر متفاوت بوده است، آن را در پاورقی ذکر کرده است.

علاوه بر این، مصحح با بهره‌گیری از *تنقیح‌المقال* مامقانی، *تهذیب الاسماء* نووی، *اشتقاق* ابن درید، *قاموس* فیروزآبادی و خلاصه علامه حلی ضبط دقیق اسامی را نیز مشخص کرده است. برخی توضیحات درباره اسامی یا معانی واژگان نیز از دیگر فواید چاپ نخست است که در پاورقی آمده است.^{۱۵}

مصحح در متن کتاب اسامی را با نقطه از هم تفکیک کرده است و در پایان نیز بخشی با عنوان «اعلام الکتاب» تدارک دیده که فهرست اعلام کتاب است. در این فهرست تنها اسامی اصحاب معصومان، به همراه رمز نام معصوم آمده و از دیگر اسامی مذکور در متن یا پاورقی‌ها صرف‌نظر شده است. فهرست اعلام شماره‌گذاری هم شده و نهایتاً به عدد ۱۴۵۱ ختم شده است و از آنجا که موارد تکراری در شمارش نیامده است حاکی از تعداد روات و یاران معصومان - علیهم‌السلام - مذکور در کتاب برقی است.

چاپ دوم، این کتاب مجدداً در سال ۱۴۱۹ ق با تحقیق جواد قیومی اصفهانی از سوی مؤسسه النشر الاسلامی در قم منتشر شده است.^{۱۶} این چاپ مزین به مقدمه‌ای در شرح حال ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی و بحث درباره انتساب این کتاب به وی است که خلأ آن در چاپ

نخست، محسوس است. با اینکه محقق به درستی در مقدمه تأکید کرده است که انتساب کتاب رجال به برقی صغیر (احمد بن محمد) نادرست است^{۱۷} ولی این مطلب در عنوان کتاب اعمال نشده و هم‌چنان در صفحه عنوان کتاب آمده است: «رجال البرقی، تألیف الشیخ ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی»؛ در حالی که انتظار می‌رفت این موضوع دست‌کم با عبارت «منسوب به» یا نظیر آن در صفحه عنوان کتاب انعکاس یابد.

محقق در مقدمه تأکید کرده است که برای تحقیق این کتاب، به نسخه جدیدی دست نیافته و چاپ جدید بر مبنای همان چهار نسخه پیشین صورت گرفته است.^{۱۸} اما در مقدمه هیچ اشاره‌ای به نحوه استفاده از نسخه‌ها نشده است. با مقایسه این چاپ و چاپ نخست به نظر می‌رسد روش محقق آن، تصحیح قیاسی بوده است، به این معنا که آنچه صحیح دانسته در متن آورده است و البته در اغلب موارد به نسخه بدل‌ها نیز اشاره‌ای نشده است. مصحح چاپ نخست نیز در مواردی تصحیح قیاسی انجام داده است، ولی در پاورقی به آنچه در نسخه‌ها آمده اشاره کرده و منبع و معیار تصحیح خود را نیز یادآور شده است. محقق چاپ دوم این تصحیحات را عیناً در متن آورده بی‌آن که در پاورقی توضیح دهد. برای نمونه، مواردی در زیر آمده است:

۱۴۱۹، ص ۳۵: عبیدالله بن ابی رافع؛ قس ۱۳۸۳، ص ۴، پاورقی ۹: فی النسخ عبدالله و الصواب ما اثبتناه و هو المنقول عن البرقی فی الخلاصه...»

۱۴۱۹، ص ۳۷: عبدالله و رباح ابنا الحارث من بکر بن وائل؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵: عبدالله و رباح ابنا الحارث بن بکر بن وائل و پاورقی ۱۲: الف: وابل بالباء و هو سهو. اقول: لعل اصحیح بنا الحارث من بکر بن وائل و ان اتفقت المراجع علی ما اثبتناه.

۱۴۱۹، ص ۳۹: نمیله الهمدانی؛ قس ۱۳۸۳، ص ۷، پاورقی ۱: الف: تمیله بالتاؤ المثناه الفوقیه. ب، ج: عبه و الضبط من التنقیح.

۱۴۱۹، ص ۴۱: حدیفه بن أسید الغفاری؛ قس ۱۳۸۳، ص ۷، پاورقی ۶: النسخ اسد بدون الیاء و صرح ابن جحر فی الاصابه بفتح الهمزه و الظاهر من الممقانی ضمها (مصغراً).

۱۴۱۹، ص ۴۱: ابوزین الاسدی؛ قس ۱۳۸۳، ص ۷، پاورقی ۷: الف: ابوزر بن، ب، ج: ابوذرین و کلها تحریف.

۱۴۱۹، ص ۴۷: الحکم بت عتیه؛ قس ۱۳۸۳، ص ۹، پاورقی ۴: النسخ: حکیم بن عیینه.

۱۴۱۹، ص ۵۳: عیسی بن ابی منصور القرشی؛ قس ۱۳۸۳، ص ۱۲، پاورقی ۱۱: الف: محرر، ب:

مشابه موارد قبل، دربارهٔ عناویتی که مصحح چاپ نخست افزوده‌ای داخل قلاب [] در متن آورده نیز دیده می‌شود. بدین معنا که محقق چاپ دوم عیناً همان افزوده را (البته نه داخل قلاب بلکه به عنوان بخشی از متن) آورده است و در این باره هیچ توضیحی در پاورقی نیست. برای نمونه:

۱۳۸۳، ص ۱۳-۱۴: یونس [ابن] خال ابی المستهل، قس ۱۴۱۹، ص ۵۷؛ ۱۳۸۳، ص ۱۷ «یحیی بن [ابی] القاسم». قس ۱۴۱۹، ص ۶۴؛ ۱۳۸۳، ص ۱۷؛ عبدالمؤمن بن اقسام اخو ابی مریم، قس ۱۴۱۹، ص ۶۴؛ ۱۳۸۳، ص ۱۹: اسماعیل بن ابی عبدالله، قس ۱۴۱۹، ص ۶۷؛ ۱۳۸۳، ص ۲۰: محمد بن اسحاق ابن یسار، قس ۱۴۱۹، ص ۶۸؛ ۱۳۸۳، ص ۲۷: آدم بن عبدالله بن سعد الاشعری، قس ۱۴۱۹، ص ۸۰؛ ۱۳۸۳، ص ۲۷: یکنی ابا اسحاق، قس ۱۴۱۹، ص ۸۱. این موارد بسیار زیاد است و در هر چند صفحه از کتاب یکی دو مورد دیده می‌شود.

در مواردی هم که در پاورقی، مطالبی ناظر به نسخه‌ها آمده، مراد محقق دقیقاً روشن نیست. مثلاً عبارت کذا فی النسخ بارها در پاورقی‌ها تکرار شده است.^{۱۹} ظاهراً محقق زمانی از این تعبیر استفاده کرده که در مورد آنچه در متن آورده، تردید داشته و به همین سبب در اغلب موارد بر مبنای دیگر منابع و مراجع احتمال صحیح‌تر را ذک کرده است.^{۲۰} اما این تعبیر لزوماً بدین معنا نیست که در همهٔ نسخه‌ها عبارت یکسان آمده است. مثلاً ص ۵۴؛ سالم، ابومخلد الحنطا، پاورقی ۳: کذا فی النسخ و فی بعضها: الخياط که با مقاسه با چاپ ۱۳۸۳، ص ۱۲، پاورقی ۱۴ معلوم می‌شود مراد از بعضی نسخه‌ها، نسخهٔ الف بوده است. نمونهٔ دیگر ص ۵۵: الحسن بی ابی حبیش، پاورقی ۱ است اما با مراجعه به چاپ نخست (ص ۱۳، پاورقی ۱) درمی‌یابیم که در نسخهٔ ب و ج ابی حبیش آمده که محقق چاپ دوم به آن اشاره نکرده است.

گاهی هم به نسخهٔ اصل اشاره شده، ولی مراد از آن مشخص نیست. مثلاً ص ۳۱، پاورقی ۱ آمده: فی الاصل: و الاصل فیهم معروف، اما با مقایسه با چاپ ۱۳۸۳، ص ۲ نیز مراد از اصل روشن نمی‌شود. زیرا این عبارت عیناً در متن آمده و مصحح نسخه بدلی ذکر نکرده است. مثال دیگر: ص ۳۶، پاورقی ۳: و فی الاصل: بنوالجعد؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵، پاورقی ۴: ب، ج: بنوالجص که ظاهراً در این مورد، از اصل، نسخهٔ الف است.

گاهی نیز رمز (خ ل) یا (خ) برای اشاره به نسخه بدل‌ها به کار رفته که باز هم منظور از آنها روشن نیست. با مقایسهٔ رمزهای به کار رفته در این چاپ و رموز الف، ب، ج در چاپ اول هم نتایج ضد و نقیضی حاصل می‌شود. مثلاً یکجا (خ ل)، معادل نسخه‌های ب و ج در چاپ نخست است^{۲۲} و جای دیگر (خ ل) دلالت بر نسخه الف می‌کند^{۲۳} و گاه منظور همهٔ نسخه‌هاست.^{۲۴}

محقق در مقدمه درباره انگیزه خود از تحقیق مجدد این اثر (به رغم عدم دستیابی به نسخه‌ای جدید) گفته است که چون عناوین کتاب (اسامی رجال) به ترتیب الفبایی ذکر نشده و تصحیف و تحریف زیادی در آنها رخ داده است، در تحقیق تازه اسامی رجال (که در نسخ خطی و چاپی مصون از سقط و تحریف نمانده‌اند)، بر مبنای دیگر کتب رجال، تاریخی یا حدیثی اصلاح شده^{۲۵} و توضیح آنها در پاورقی آمده است. همچنین محقق اسامی اصحاب پیامبر و ائمه - علیهم‌السلام - را به تفکیک هر معصوم و نیز به صورت مسلسل شماره‌گذاری کرده، که نهایتاً به شمارش وی به ۱۷۰۷ تن رسیده است.^{۲۶} نگارنده، با مقایسه کامل میان چاپ اول و دوم، آنچه محقق تحریفات و تصحیفات خوانده، گردآورده است تا میزان دقت و اعتبار چاپ دوباره اثر روشن شود. تفاوت‌های چاپ اول و دوم را می‌توان در موارد زیر دسته‌بندی کرد:

۱. تفاوت در ضبط اسامی

- تمام مواردی که در چاپ نخست «ابن» آمده در چاپ دوم به «بن» تبدیل شده است.^{۲۷}
 - نام‌های «عبدالرحمن» به «عبدالرحمان» تبدیل شده است.
 - تمام اسامی «حسین»، «حسین»، «حکم»، «حارث»، «جارود» و... که در چاپ نخست بدون الف لام آمده، در چاپ دوم الف لام گرفته‌اند.^{۲۸} و البته اغلب موارد فوق بدون توضیح محقق است.

- تفاوت در ضبط القاب، که عبارتند از:

ص ۴۵: الجرمی به جای الحرمی، ص ۵۰: الحصرمی به جای الحضرمی، ص ۶۱: الارزق به جای الارزق، ص ۶۴: الارجانی به جای الارحاف، ص ۶۸: مولی بنی شیبان به جای مولی شیبان، ص ۷۳: الارجانی به جای الارجافی، ص ۸۲: مولی بنی تغلب به جای مولی تغلب، الجریری به جای الجریری، ص ۸۴: مولی النخع به جای مولی جعفر، ص ۸۶: الجریری به جای الحریری، ص ۹۲: الحنات به جای الخیاط، ص ۹۸: الزام به جای الرامی، ص ۱۰۵: السبعی به جای السجی، ص ۱۰۷: الحمال به جای الجمال، ص ۱۱۲: الخیاط به جای الحنات، ص ۱۳۹: المغازی به جای المعازی.

- تفاوت در ضبط نام‌ها، که عبارتند از:

ص ۷۱: عبدالله بن الولید به جای عبیدالله بن الولید، ص ۷۵: عبدالرحیم بعدان بن مسلم به جای عبدالرحیم بن سعدان بن مسلم، ص ۷۶: القاسم بن سلیمان به جای القاسم بن سالم، ص ۸۵: عیسی بن الفرّج به جای عیسی بن الفرّج، ص ۸۹: سالم بن الاشل به جای سالم بن الاسد، ص ۹۰: ابوجمیل به جای ابوجمیل، ص ۹۴: عمر بن رباح به جای عمر بن رباح، ص ۹۵: عمران ابورقیبه به

جای عمران ابورقیه، ص ۹۹: حکم بن ابی خالد به جای حکم بن حکیم بن ابی خالد، ص ۱۲۷: بکر بن محمد به جای حماد ابی بکر بن محمد، ص ۱۳۰: محمد بن یحیی به جای محمد بن بحر، ص ۱۳۲: ابنا سعید بن حماد به جای ابنا سعید بن حماد بن سعید، المختار به جای موسی المختار، ص ۱۳۹، یحیی بن محمد به جای ابویحیی بن محمد، ص ۱۴۱: الحسن بن الحسین به جای علی بن الحسن بن الحسین، ص ۱۴۶: سعیده به جای سعیه و تنها دربارهٔ مواردی که علامت (*) دارند، سبب و مرجع تغییر ضبط نام‌ها، کتیبه‌ها و القاب توضیح داده شده است.

۲. تفاوت در تفکیک اعلام

بدین معنا که برخی از عناوینی که در چاپ نخست نام و کنیه و لقب یک فرد تلقی شده بود، در چاپ دوم دو و گاه سه عنوان مستقل لحاظ شده و جداگانه شماره‌گذاری شده‌اند. همچنین در مواردی برای دو عنوان مستقل در چاپ نخست، عنوان واحدی در چاپ دوم در نظر گرفته شده‌اند. البته محقق چاپ دوم، تنها دربارهٔ مواردی که علامت * دارند توضیحی در پاورقی آورده است و فهم سبب باقی موارد را به خواننده واگذار کرده است! این تفاوت‌ها در ذیل فهرست شده‌اند:

- ۱۳۸۳، ص ۳: ابوبرزه جابر بن عبدالله ← ۱۴۱۹، ص ۳۲: ۱۰- ابوبرزه، ۱۱- جابر بن عبدالله
- ۱۳۸۳، ص ۷: ابوجمیله عنبسه بن جبیر ←، ص ۳۹: ۸۰- ابوجمیله، ۸۱- عنبسه بن جبیر
- ۱۳۸۳، ص ۹: عامر بن النمط. ابویحیی ابان بین ابی عیاش الحذاء، و هو ابن ابی المقدام بن هرم الفارسی] ← ۱۴۱۹، ص ۲۸: ۴۷- عامر بن النمط، ابویحیی، ۲۸ ابان بن ابی عیاش، ۲۹- ثابت الحذاء و هو ابن ابی المقدام بن هرم الفارسی
- ۱۳۸۳، ص ۱۰: یعقوب بن جعفر بن شعیب بن میثم الاسدی ← ۱۴۱۹، ص ۵۱: ۴۲- یعقوب بن جعفر، ۴۳- (یعقوب) بن شعیب بن میثم الاسدی*
- ۱۳۸۳: ص ۱۴: ابوالبلاد ابواسماعیل من قیس بن ثعلبه ← ۱۴۱۹، ص ۵۸: ۱۶۳- ابوالبلاد، ۱۶۴ ابواسماعیل، من قیس بن ثعلبه^{۳۹}
- ۱۳۸۳: ص ۱۶: ابومحمد بندار. المستنیر الجعفی ← ۱۴۱۹، ص ۶۱: ۲۱۵- ابومحمد بندار المستنیر الجعفی
- ۱۳۸۳، ص ۲۳: عبید جهنی. یغفور الخزاز روی عنه یونس بن یعقوب ← ۱۴۱۹، ص ۷۴: ۱۷۹- عبیدالله بن یعقوب الخزاز روی عنه یونس بن یعقوب

- ١٣٨٣، ص ٢٥: عبدالعزيز بن الحجاج روى عنه ابراهيم بن عبدالسلام ابن عبدالرحمن بن نعيم الازدى ← ١٤١٩، ص ٧٦: ٢١٠ - عبدالعزيز بن الحجاج روى عن ابى ابراهيم عليها السلام، ٢١١ - عبدالسلام بن عبدالرحمن بن نعيم الازدى*
- ١٣٨٣، ص ٢٥: القاسم بن شريك. المنضل بن عمر ← ١٤١٩، ص ٧٦: ٢١٥ - القاسم، شريك المفضل بن عمر*
- ١٣٨٣، ص ٢٦: حسن بن رباط الصيقل و كنيته ابوالوليد^{٣٠} ← ١٤١٩، ص ٧٨: ٢٥٤ - الحسن بن رباط، ٢٥٥ - (الحسن بن زياد) الصيقل و كنيته ابوالوليد*
- ١٣٨٣، ص ٢٦: الحسين بن الحر خراسانى ← ١٤١٩، ص ٧٩: ٢٧٦ - الحسين بن الحر، ٢٧٧ - (الحسين) الخراسانى*
- ١٣٨٣، ص ٣٨: صباح مولى عثمان بن جبير روى عنه يونس بن يعقوب ← ١٤١٩، ص ٩٧: ٥٦٩ - صباح، مولى عثمان، ٥٧٠ - جبير روى عنه يونس بن يعقوب*
- ١٣٨٣، ص ٣٩: مدرک الحضرمى [مدرک بن عبدالرحمن] ← ١٤١٩، ص ١٠٠: ٦١٩ - مدرک الحضرمى بن عبدالرحمان
- ١٣٨٣، ص ٤٠: سنان ابوعبدالله ابن سنان بن طريف^{٣٣} ← ١٤١٩، ص ١٠٢: ٤٧ - سنان، ابوعبدالله، ٤٤٨ - سنان بن طريف، ١٣٨٣.
- ١٣٨٣، ص ٤٣: ابوزيد قدامه بياع الخميس. ابوزيد الحبرى كان عبداً [و] كاتب ← ١٤١٩، ص ١٠٧: ٣٩ - ابوزيد، ٧٤٠ - قدامه، بياع الخميس، ابوزيد الحبرى كان عبداً (و) كاتب*
- ١٣٨٣، ص ٤٤: العلاء بن المنقذ بن ابى عمران الطيب ابن عبيد بن عمر ← ١٤١٩، ص ١٠٨: ٧٥٨ - العلاء بن المنقذ - ٧٥٩ - ابوعمران الطيب، ٧٦٠ - عبيد بن عمر
- ١٣٨٣، ص ٤٤: حازم بن حكيم روى عنه بعدلاصم بن بشير بن ربيع الخولانى ← ١٤١٩، ص ١٠٩: ٧٧٢ - حازم بن حكيم، روى عنه عبدالصم بن بشير، ٧٧٣ - (الفضل) بن ربيع الخولانى*
- ١٣٨٣، ص ٤٥: المطلب بن زياد الثقفى ابن المغيرة بن لومه ← ١٤١٩، ص ١١٠: ٧٨٠ - المطلب بن زياد الثقفى، ٧٨١ - المغيرة بن توبه*
- ١٣٨٣، ص ٤٧: نشيط ابن صالح [بن] عبدالله بن لفافه كوفى ← ١٤١٩، ص ١١٥-١١٦: ١٢: نشيط بن صالح، ١٣ - (نشيط) بن عبدالله بن لفافه، كوفى*
- ١٣٨٣، ص ٥٢: نادر مولى على. عبدالحميد بن سعد ← ١٤١٩، ص ١٢٤: ١٦٤ - نادر مولى، ١٦٥ - على بن عبدالحميد بن سعد

۱۳۸۳، ص ۵۲-۵۳: علی بن یحیی. ابوالحسین ← ۱۴۱۹، ص ۱۲۵: ۱۹۷ - علی بن یحیی،
ابوالحسین

۱۳۸۳، ص ۵۵: علی [بن] سعید ابن اخت صفوان ← ۱۴۱۹، ص ۱۳۰: ۶۰ - علی بن (بلال)،
۶۱ - سعید ابن اخت صفوان*

۱۳۸۳، ص ۵۷: بندار مولی ادريس ← ۱۴۱۹، ص ۱۳۴: ۴۴ - (احمد بن محمد بن) بندار،
مولی، ۴۵ - ادريس*

۱۳۸۳، ص ۵۷: علی بن یحیی. ابوالحسین بن عباس بن حریس الرازی ← ۱۴۱۹، ص ۱۳۵:
۶۰ - علی بن یحیی، ابوالحسین، ۶۱ - الحسین بن عباس بن حریس الرازی*

۱۳۸۳، ص ۶۰: محمد بن احمد بن علی بن ابراهیم ← ۱۴۱۹، ص ۱۴۱: ۷۷ - محمد بن احمد،
۷۸ - علی بن ابراهیم*

۱۳۸۳، ص ۶۰: هارون بن مسلم. سعدان بصری ← ۱۴۱۹، ص ۱۴۳: ۲ - هارون بن مسلم بن
سعدان، بصری*

۱۳۸۳، ص ۶۲: قنواء بنت رشید الزیات. امره داود الرقی ← ۱۴۱۹، ص ۱۴۶: ۱۴۷: ۸ - قنواء
بنت رشید، ۹ - الرباب امره داود الرقی*

مجموع موارد فوق به شصت عنوان نمی‌رسد که در مقایسه با قریب به ۱۵۰۰ عنوان مذکور در
چاپ نخست، تعداد قابل توجهی نیست. صرف‌نظر از اینکه در برخی از این تفکیک‌ها یا تلفیق‌ها
امکان مناقشه یا تردید نیز هست.

۳. سایر موارد

۱۳۸۳، ص ۸: و قد روی فی سعید بن جبیر. قال علی بن الحکم: ثم کان بعد ابوحمزه الثمالی
ثابت بن دینار ← ۱۴۱۹، ص ۴۶: ۱۰ - و قد روی فی سعید بن جبیر قال علی بن حکم: ثم کان بعد،
۱۱ - ابوحمزه الثمالی ثابت بن دینار.^{۳۳}

۱۳۸۳، ص ۱۷: و کان ابو عبدالله یکنی بأبی بصیر. ابومحمد محمد بن مسلم بن ریاح ←
۱۴۱۹، ص ۶۴: ۱۲... و کان ابو عبدالله یکنی ابا بصیر بأبی محمد، ۱۳ - محمد بن مسلم بن ریاح. و
مواردی از این دست که بسیار اندکند.

مبتنی بر مقایسه فوق روشن می‌شود که ادعای محقق چاپ دوم درباره تصحیف و تحریف
فراوان در نسخه مطبوع چندان مقبول نیست یا دست کم لازمه اصلاح این اشکالات چاپ (یا به قول
محقق: تصحیح) مجدد کتاب نیست.

گذشته از آنچه ذکر شد، نوآوری محقق در شماره‌گذاری اصحاب کار ارزنده‌ای است، هر چند منظور از این شماره‌گذاری به درستی معلوم نیست. اگر بنابر شمارش اصحاب پیامبر و - ائمه علیهم‌السلام - بوده است، چنان که از تأکید محقق بر عدد ۱۷۰۷ برمی‌آید، نباید به اسامی مکرر شماره‌جدیدی تخصیص داده می‌شد و اگر مراد شماره‌گذاری یک‌یک عناوین برای ارجاع در فهرست رجال پایان کتاب بوده است، باید به هر عنوان یک شماره مستقل اختصاص می‌یافت؛ که البته هیچ یک از این دو رویه در سراسر کتاب اعمال نشده و هر یک مثال‌های نقضی دارد این کار در قالبی دیگر، در چاپ نخست صورت گرفته است؛ به این ترتیب که اسامی رجال در متن با نقطه از هم تفکیک شده‌اند و در پایان کتاب در فهرست اعلام نیز کل اصحاب شماره‌گذاری شده‌اند. ضمن اینکه ظاهراً تفکیک ساده چاپ اول و شماره‌گذاری در فهرست اعلام، از آنچه در چاپ دوم با دو شماره‌گذاری مختلف (شماره‌گذاری مسلسل داخل [] و شماره‌گذاری در هر باب) انجام شده، دقیق‌تر است؛ زیرا در آنجا مکررات، یکبار شمارش شده‌اند و صرفاً صفحات مختلف مقابل نام آنها ذکر شده است، بنابراین شمارش چاپ نخست دقیق‌تر (۱۴۵۱) و مفیدتر است.

چاپ سوم. کتاب *الرجال* برای سومین بار سال ۱۳۸۶ (۱۴۲۸ ق / ۲۰۰۷ م) با عنوان کتاب *الطبقات* با مطالعه و تحقیق دکتر ثامر کاظم عبدالخفاجی از سوی انتشارات کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی منتشر شده است.^{۳۴} این چاپ به گفته محقق آن، مبتنی بر دو نسخه صورت گرفته است: نسخه اصل، نسخه دانشگاه تهران با تاریخ کتابت ۱۳۸۳ ق و بدون نام کاتب و نسخه کتابخانه آل کاشف‌الغطاء در نجف (تاریخ کتابت ۱۳۶۸ ق) به خط حسن عبدالهادی موسوی خراسان. ظاهراً به دلیل آن که در نسخه دوم تصحیف و تحریف زیادی صورت گرفته، فقط بر نسخه اول (اصل) اعتماد شده^{۳۵} و جز مواردی نادر نسخه بدل ذکر نشده است.^{۳۶} جالب آن که محقق نه تنها به نسخه‌های اختصاصی مرحوم محدث ارموی (که چاپ نخست مبتنی بر آنها صورت گرفته) دسترسی نداشته تا آنها را با نسخه اصل خود که تاریخ کتابت آن با تاریخ چاپ اول کتاب برابر است! مقایسه کند، بلکه به رغم انتشار این کتاب توسط انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره) محقق از نسخه اختصاصی همین کتابخانه نیز (که مصحح چاپ اول در اختیار داشته) بهره نگرفته است. بنابراین به نظر می‌رسد دست کم از لحاظ اصالت نسخه‌ها چاپ اول همچنان پیش‌تاز است و چاپ‌های دوم و سوم سخن تازه‌ای ندارند.

صرف نظر از نامگذاری متفاوت^{۳۷} محتوای این چاپ با چاپ‌های پیشین تفاوتی ندارد. هر چند عنوان *طبقات الرجال* در میان کتاب‌های محاسن برقی ذکر شده است، ولی محقق در مقدمه تأکید

کرده است که این کتاب با عنوان *الرجال* یا *رجال البرقی* شهرت یافته و در صفحه نخست مخطوطات مورد اعتماد در این تحقیق نیز همین نام درج شده است.^{۳۸} بنابراین وجه نامگذاری متفاوت کتاب روشن نیست همچنین بر روی جلد و صفحه عنوان کتاب تاریخ وفات برقی ۲۸۱ درج شده که قطعاً نادرست و احتمالاً خطایی مطبعی است. محقق خود در مقدمه سال وفات برقی را ۲۷۴ یا ۲۸۰ ذکر کرده است.^{۳۹} نکته شگفت‌آور دیگر ادعای مولف درباره قطعی بودن نسبت این کتاب به احمد برقی (برقی صغیر) است^{۴۰} که پیشتر درباره نادرستی آن به تفصیل سخن رفت.

کار مصحح در چاپ سوم

محقق مقدمه‌ای در شرح حال برقی برای کتاب آورده است. هر چند برخلاف ادعای او مبنی بر اینکه مطالعه‌ای جامع درباره برقی پیش از آن وجود نداشته، تنها انباشته‌ای از اطلاعات گردآوری شده از منابع است و عاری از تحلیل علمی است.^{۴۱} محقق در تحقیق متن این کتاب از منابع متعدد شیعه و سنی بهره گرفته است،^{۴۲} به گونه‌ای که کتاب ۶۶ صفحه‌ای در چاپ نخست از مرز ۴۰۰ صفحه گذشته است. او در پاورقی ذیل هر عنوان، علاوه بر توضیحات اجمالی درباره آن فرد نظیر: نام کامل، کنیه و لقب، کتاب/کتب، نام معصومی که از او حدیث نقل کرده، و نظایر آن، انبوهی از منابع و مأخذ را با ذکر جلد و صفحه و شماره برای دستیابی به اطلاعات درباره آن عنوان فهرست کرده است. این کار فی‌نفسه ارزشمند و پرفایده است و زحمت جست‌وجو در منابع را از دوش دیگر محققان برمی‌دارد، اما در حال حاضر، با وجود در دسترس بودن منابع الکترونیکی و کتابخانه‌های دیجیتال^{۴۳} که افراد را قادر می‌سازد با صرف زمانی کوتاه، به حجمی بسیار بیشتر از این منابع و ارجاعات دست یابند، چنین کاری، دست‌کم برای محققانی که با این ابزارها مأنوس‌اند، محلی از اعراب ندارد. صرف‌نظر از اینکه منابع ارجاع داده شده در پاورقی‌ها از اعتبار و ارزش علمی یکسان برخوردار نیستند و گردآوری انبوه ارجاعات لزوماً به معنای فراهم آمدن اطلاعات تاریخی بیشتر و متقن‌تر نیست. به علاوه محقق در مواردی به جز یک یا دو منبع متأخر نظیر: *معجم رجال الحدیث* خوبی یا *طرائف المقال* بروجردی و... به اطلاعی دست نیافته و به ذکر همان‌ها بسنده کرده است. و بسا این منابع نیز اطلاعات خود را از همان *رجال* برقی اخذ کرده‌اند، چنان که مصحح چاپ نخست بارها در پاورقی یادآوری کرده است که نام فلان راوی تنها در *رجال* برقی آمده است و در دیگر منابع متقدم رجالی اثری از او نیست.

محقق عناوین (اسامی صحابه و راویان) را شماره‌گذاری کرده است. اما وجه این شماره‌گذاری روشن نیست و خود نیز در این باره توضیحی نداده است. با نگاهی گذرا به متن، چنین به نظر می‌رسد که قصد محقق از این اعداد شمارش اصحاب و راویان - معصومان علیهم‌السلام - بوده است؛

چه او غالباً کنار نام‌های تکراری عددی درج نکرده و در پاورقی با عبارت «تقدمت تراجمهم»^{۴۴} از تکرار مطالب تحقیقی پیشین در پاورقی خودداری کرده است. اما این رویه همواره رعایت نشده و موارد نقض فراوانی دارد. از جمله آن که محقق به دو عنوان یکسان دو شماره مختلف تخصیص داده است و در پاورقی عنوان تکراری با عبارت «تقدمت ترجمته برقم...»^{۴۵} خواننده را به عنوان پیشین ارجاع داده است. بنابراین آخرین شماره، یعنی ۱۴۹۴،^{۴۶} نمی‌تواند بیان‌کننده تعداد راویان از پیامبر و ائمه - علیهم‌السلام - باشد، زیرا اسامی مکرر، شماره مجزا دارند.^{۴۷} این عملکرد دوگانه محقق اشکال دیگری نیز در پی داشته است.

همان‌طور که اشاره شد کتاب رجال برقی به ترتیب الفبایی منظم نشده است و بنابراین برای یافتن نام یکی از یاران معصومان، حتی با اطلاع از اینکه او راوی و صحابی کدام معصوم بوده، لازم است پژوهشگر کل رجال و راویان آن معصوم را مرور کند. این نقیصه در چاپ نخست با تهیه فهرست اعلامی جامع و در چاپ دوم با شماره‌گذاری مسلسل همه اعلام و تهیه فهرست الفبایی اعلام با ذکر شماره هر راوی جبران شده است. اما این مسأله در چاپ سوم با اشکالی اساسی مواجه است. زیرا با اینکه در پایان کتاب فهرست اعلامی نظیر آنچه در چاپ دوم هست، فراهم آمده (که البته در ادامه به اشکالات این فهرست نیز پرداخته خواهد شد) ولی عدم شماره‌گذاری اعلام تکراری امکان دستیابی به آنها را از طریق همین فهرست هم منتفی کرده است.^{۴۸} حال تصور کنید اگر پژوهشگری بخواهد بررسی کند که فلان راوی در رجال برقی در شمار اصحاب کدام یک از ائمه - علیهم‌السلام - آمده است، باید این کتاب با بیش از چهارصد صفحه را از ابتدا تا انتها تورق کند تا به خواسته‌اش برسد. باز جای شکرش باقی است که در انتهای کتاب فهرست مطالب (ابواب کتاب) آمده، وگرنه دستیابی به راویان مربوط به هر امام نیز معضل بود. هر چند اگر کسی بخواهد به فلان راوی از اصحاب فلان امام مراجعه کند تا از ضبط نام او در رجال برقی آگاه شود یا از اطلاعات فراهم آمده توسط محقق در پاورقی بهره بگیرد، باز هم چاره‌ای جز بررسی همه رجال مذکور در آن باب ندارد.^{۴۹} در این شماره‌گذاری بی‌دقتی‌هایی نیز شده که در مقایسه با اشکالات پیش گفته قابل چشم‌پوشی است.^{۵۰}

یکی از مهم‌ترین ابزارهای علمی و معیارهای اساسی برای سنجش کیفیت تحقیق یک کتاب، فهرس فنی آن است که درباره کتاب حاضر خصوصاً فهرست اعلام از وظایف ضروری محقق است. به بیان دیگر نبود فهرست جامع اعلام، به معنای بی‌ارزش شدن و بی‌ثمر ماندن تمامی تلاش و زحمتی است که محقق در راه تحقیق آن صرف کرده است. در کتاب حاضر، این بخش از حیرت-

آورترین و مایوس‌کننده‌ترین بخش‌های آن است. اولاً بیش از نیمی از رجال کتاب در فهرست اعلام از قلم افتاده‌اند.^{۵۱} در مواردی هم شماره ضبط شده در فهرست نادرست است که مراجعه‌کننده را سردرگم می‌کند.^{۵۲} فهرست اعلام نساء هم که اصلاً فهرست الفبایی نیست، بلکه فهرست اسامی به ترتیب ائمه است که این اشکال به سبب کمی تعداد نام‌ها، قابل اغماض است.

آنچه گفته شد، همگی مسائل حاشیه‌ای درباره چاپ اخیرند، و با اینکه در همین نکات جزئی و فرعی اطلاعات ارزنده‌ای برای قضاوت درباره اعتبار کتاب نهفته است اما نگارنده به این موارد بسنده نکرده و متن کتاب حاضر را با متن و حواشی چاپ نخست آن مقایسه کرده است و در نتیجه به نکاتی دست یافته که در تحلیل میزان دقت و ارزش علمی تحقیق حاضر قابل ملاحظه است.

اولاً همان‌طور که بیشتر اشاره شد، نسخه‌های مورد اعتماد در تصحیح اخیر نسبت به آنچه در چاپ نخست اساس تصحیح قرار گرفته، فاقد وجاهتند. این موضوع در اختلاف‌های موجود میان متن چاپ شده این دو تحقیق کاملاً مشهود است. موارد فراوانی یافت می‌شود که در چاپ نخست ذکر شده ولی در چاپ اخیر اثری از آنها نیست. این موضوع دست‌کم حاکی از آن است که نسخه مورد اعتماد محقق چاپ ۱۴۲۸ افتادگی‌هایی داشته است. برای نمونه، موارد زیر در چاپ ۱۴۲۸ نیست:

۱۳۸۳، ص ۲: والاصل من الکل و الاصل فیهم معروف، قس ۱۴۲۸، ص ۳۸؛ ۱۳۸۳، ص ۷: روی عنہ عبدالاعلی، قس ۱۴۲۸، ص ۶۴؛ ۱۳۸۳، ص ۸: کان یکنی بیکر و یکنی بابی الحسن ایضاً، قس ۱۴۲۸، ص ۷۱؛ ۱۳۸۳، ص ۱۰: «احمدبن محمد الحضر و هو ابوبکر»، قس ۱۴۲۸، ص ۷۱؛ ۱۳۸۳، ص ۱۰: احمدبن محمد الحضر می و هو ابوبکر، قس ۱۴۲۸، ص ۸۷؛ ۱۳۸۳، ص ۱۴: روی عنہ عثمان بن عیسی، قس ۱۴۲۸، ص ۱۲۰؛ و موارد فراوان دیگر.

همچنین مواردی بر ضبط غیردقیق نسخه‌های چاپ ۱۴۲۸ دلالت دارد. برای نمونه عبارات ذیل را با هم مقایسه کنید:

۱۳۸۳، ص ۳: اصحاب امیرالمومنین (ع) من اصحاب رسول‌الله (ص): الاصحاب، ثم الاصفیاء ثم الاولیاء، ثم شرطه الخمیس. من الاصفیاء من اصحاب امیرالمومنین (ع)...؛ قس ۱۴۲۸، ص ۴۰: «اصحاب امیرالمؤمنین (ع) من اصحاب رسول‌الله (ص) و اصحابه، و من الاصفیاء و الاولیاء و شرطه الخمیس: فمن اصحابه...»

۱۳۸۳، ص ۵: و اصحابه من ربیعہ...؛ قس ۱۴۲۸، ص ۵۴: «و من ربیعہ...»

۱۳۸۳، ص ۶: و اصحابه من الیمن...؛ قس ۱۴۲۸، ص ۵۷: و من الیمن...»

۱۳۸۳، ص ۶: «عبدالرحمن بن ابی لیلی الانصاری شهید معه»؛ قس ۱۴۲۸، ص ۵۷: «عبدالرحمن بن ابی لیلی الانصاری استشهد معه» (چگونه ممکن است عبدالرحمن با علی(ع) شهید شده باشد، در حالی که او سال ۸۳ درگذشته است).

این موارد تنها به نسخه‌های تحقیق اخیر باز نمی‌گردد بلکه بی‌دقتی در کار محقق نیز بارز است. علاوه بر مورد اخیر که مثال خوبی برای این مدعاست،^{۵۳} نمونه‌های دیگری نیز قابل ذکر است. مثلاً بارها محقق نامی را یکجا به گونه‌ای ضبط کرده و در جای دیگر، به گونه‌ای دیگر بدون اینکه درباره این تفاوت‌ها توضیح دهد؛ از جمله موارد زیر:

۱۴۲۸، ص ۳۱: «ابوعمره» و ص ۴۰: «ابوعمره» در حالی که در هر دو جا این نام در کنار ابوسنان و جابر بن عبدالله آمده است.

۱۴۲۸، ص ۵۱-۵۲: «سالم، عبیده زیاد بنو الجعد»؛ قس ص ۵۱، پاورقی ۳: «ابن ابی الجعد» درباره سالم، که علی القاعده درباره دو برادر دیگر نیز صادق است؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۵: سالم و عبیده و زیاد بنو [ابی] الجعد» که مصحح لفظ «ابی» را در متن افزوده است.

۱۴۲۸، ص ۶۶: «حبيب بن مظهر»؛ قس ص ۴۲: «حبيب بن مظاهر». نیز قس ۱۳۸۳، صص ۴، ۷: که در هر دو «مظاهر» آمده است.

۱۴۲۸، ص ۶۸: «ابوسعید، و عقیصان»؛ قس ص ۵۶: «ابوسعید، عقیصان»؛ نیز قس ۱۳۸۳، صص ۵، ۸،

۱۴۲۸، ص ۷۶: «مسلم بن البطين»؛ قس ص ۶۶: «مسلم البطين»؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۷، ۸: «در هر دو «مسلم البطين».

۱۴۲۸، ص ۹۳: «عبدالحمید بن عواض الطائی»؛ قس ص ۳۴۶: «عبدالحمید بن عواض البطائی»؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۱۱: «عبدالحمید بن عواض الطائی» و ص ۴۷: «عبدالحمید بن عواض البطائی» با این فرق که در پاورقی ۹ تذکر داده که بیشتر طائی ثبت شده است.

۱۴۲۸، ص ۹۴: «عمرو بن ابی المقدم»؛ با این توضیح در پاورقی ۲: «ابن هرمز الحذاء و اسم ابی المقدم ثابت کوفی مولی بنی عجل...»؛ قس ص ۸۰: «الحذاء، هو ابن ابی المقدم بن صوم الفارسی»؛ با این توضیحات در پاورقی ۲: «مولی بنی عجل، یکنی ابالمقدم». منابعی که در این دو پاورقی ذکر شده نیز اساساً با هم متفاوت است. همین مورد را قیاس کنید با ۱۳۸۳، ص ۹: «الحذاء و هو ابن ابی المقدم بن هرم الفارسی»؛ پاورقی ۲: «... ان ابالمقدم هو ثابت بن هرمز الفارسی» و

ص ۱۱، پاورقی ۲: «... قد سبق ذکر ابی المقدم ثابت بن هرمز الفارسی». این مقایسه حاکی از منتهای دقت مصحح ۱۳۸۳ و اوج بی‌توجهی محقق ۱۴۲۸ است.

۱۴۲۸، ص ۱۱۷: «الحکم بن ابی الصلت»؛ قس ص ۱۰۲: «الحکم بن الصلت»؛ نیز قس ۱۳۸۳، صص ۱۲، ۱۴: در هر دو «الحکم بن الصلت». نمونه این دست بی‌دقتی‌ها در چاپ ۱۴۲۸ بسیار است.

گاهی نیز مطالبی در پاورقی آمده که به عنوان مربوط، نامربوط است. مثلاً پاورقی ۳ ص ۴۴ درباره مشخصات حارث بن عبدالله اعور و مأخذ اطلاعات آن کاملاً بی‌ربط است. محقق در نقطه‌گذاری متن نیز خطاهایی دارد که حاکی از بی‌دقتی اوست. مثلاً عبارتی در روایت مربوط به شرطه الخمیس را این طور نقطه‌گذاری کرده است: «... أن نبینا (ص) قال لاصحابه: فیما مضی تشرطوا انا لست اشارطکم الا علی الجنه...» (۱۴۲۸، ص ۴۰) در حالی که صحیح آن چنین است: «... أن نبینا (ص) قال لاصحابه فیما مضی: تشرطوا انما اشارطکم علی الجنه...» (۱۳۸۳، ص ۳). یا عبارت مربوط به جداسازی اصحاب علی(ع) بر مبنای قبائل را در شماره‌گذاری زید بن صوحان آورده است: «[۶۴] و من ربیعہ، زید و صعصعہ ابنا صوحان...». عجیب‌تر از آن تفکیکی است که در اصحاب امام جواد(ع) صورت گرفته است. برقی پس از ذکر اصحابی که امام کاظم و امام رضا(ع) را درک کرده‌اند، به اصحاب خاص حضرت جواد پرداخته است. اما در توصیف یکی از این اصحاب چنین آمده است: «عبدالله بن سنان، من اصحاب الرضا علیه‌السلام»^{۵۴} محقق در چاپ ۱۴۲۸، متوجه این امر نشده و عبارت «من اصحاب الرضا علیه‌السلام» را تیتتری مستقل کرده است (ص ۴۱۴) به طوری که خواننده چنین برداشت می‌کند که تمام نام‌های پس از این تعبیر، از اصحاب امام رضا(ع) هم بوده‌اند در حالی که این طور نیست.

تفاوت‌های چاپ اول و سوم را نیز می‌توان هم‌چون مقایسه‌ای که میان چاپ اول و دوم کتاب ارائه شد، در همان طبقه‌بندی گنجانند:

۱. تفاوت در ضبط اعلام که برای پرهیز از تطویل مقاله از ذکر موارد صرف‌نظر می‌شود. البته گفتنی است که اکثر این اختلافات به دو عامل پیش گفته بازمی‌گردد: الف - کم‌اعتباری نسخه‌های تحقیق چاپ سوم؛ ب - بی‌دقتی محقق در ضبط اعلام. هر چند در پاره‌ای موارد با تصحیح قیاسی اصلاحاتی نیز صورت گرفته است.

۲. تفاوت در تفکیک اعلام. بنا بر بررسی نگارنده، موارد اختلاف چاپ سوم با چاپ نخست، بسیار اندک است.^{۵۵} بدین ترتیب شاید بتوان گفت که مبنای تفکیک اعلام چاپ نخست بوده است.

از آنچه گفته شد، می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که با وجود گذشت بیش از ۴۵ سال از چاپ نخست کتاب *الرجال برقی* (۱۳۸۳ ق)، این تصحیح و تحقیق، همچنان از لحاظ اعتبار، دقت در ضبط اعلام و فواید رجالی بر چاپ‌های دوم (۱۴۱۹ ق) و سوم (۱۴۲۸ ق) برتری دارد. عجیب آن که چاپ اخیر، کتاب برگزیده فصل پاییز سال ۱۳۸۶ هم بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی دیگر از شخصیت‌های علمی این خاندان عبارتند از: حسن بن خالد، عموی احمد برقی که ثقة بود و چند کتاب تألیف کرد؛ علی بن محمد بندار، نوه دختری احمد برقی که محدثی ثقة و از مشایخ کلینی در کافی است؛ احمد بن عبدالله نوه پسر احمد برقی که فرزندش علی و کلینی از او روایت می‌کنند؛ علی بن احمد بن عبدالله، نتیجه احمد برقی از مشایخ صدوق؛ علی بن علاء بن فضل، نوه برادر برقی که فقیه بوده است.
۲. او از قریب به دویست نفر حدیث نقل کرده و کتاب‌های بیش از صد نفر را روایت کرده است؛ برای فهرست مشایخ برقی ر. ک. خوئی *معجم رجال الحدیث*، ج ۲، صص ۳۱-۳۲، ۲۲۶-۲۲۷، ۲۶۶، ۲۶۷.
۳. غالب ایشان راویان کوفی‌اند، افرادی چون: ابن فضال، ابن محبوب، اسماعیل بن مهران، حسن بن علی و شاه، عبدالرحمان بن حماد، عثمان بن عیسی، علی بن اسباط، عمرو بن عثمان و محمد بن عبدالحمید عطار.
۴. کسانی مانند: داود بن قاسم بغدادی، محمد بن عیسی عیبی و یعقوب بن یزید.
۵. کسانی چون: احمد بن محمد سیاری، بکر بن صالح، حسین بن علی بن ابی عثمان، محمد بن حسن بن شمون و ابوسمینه محمد بن علی کوفی.
۶. برای اطلاع بیشتر درباره شاگردان و راویان او ر. ک: خوئی، *معجم رجال الحدیث*، ج ۲، صص ۳۲، ۲۲۷، ۲۶۷.
۷. برای اطلاع بیشتر درباره خاندان برقی ر. ک: محمد جواد شبیری، «برقی، ابوجعفر» و حسن طارمی، «برقی، ابوعبدالله»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۳، صص ۱۵۸-۱۶۲.
۸. ابن ندیم، ص ۲۷۶.
۹. تستری، ج ۱، ص ۴۵؛ مقایسه کنید با *بحر العلوم*، ج ۴، ص ۱۵۶؛ که مراد از سعد را «سعد بن سعد اشعری» راوی از امام رضا و امام جواد - علیهما السلام - دانسته است که محمد بن خالد برقی از او روایات کرده است.
۱۰. تستری، همانجا.
۱۱. نظیر آنچه در کتاب‌های فهرست شیخ طوسی، *رجال نجاشی*، *رجال علامه حلی* و خلاصه ابن داود دیده می‌شود؛ تستری، همانجا.
۱۲. ر. ک. تستری، همانجا؛ شبیری، ج ۳، صص ۱۵۸، ۱۶۰.
۱۳. از این پس به این چاپ با سال نشر آن (۱۳۸۳) ارجاع داده می‌شود.

۱۴. ۱۳۸۳، کلمه المصحح، ص ب و ج. مصحح تصویر نخستین برگه از اولین نسخه کتاب رجال البرقی را نیز چاپ کرده است با این توضیح: اول صفحه من اول نسخه عندنا من نسخ رجال البرقی و اشرنا اليها فی مقدمه برمز «الف».

۱۵. کتب مورد استفاده مصحح عبارتند از: ارشاد مفید، اسعیاب ابن عبدالبر، اسدالغابه ابن اثیر، اشتقاق ابن درید، اصابه ابن حجر عسقلانی، تنقیح المقال مامقانی، تهذیب الاسماء نووی، جامع الرواه اردبیلی، خلاصه علامه حلی، رجال شیخ طوسی، رجال کشی، رجال نجاشی، فهرست شیخ طوسی، قاموس فیروزآبادی، الکنی و الالقاب محدث قمی، مراصد الاطلاع صفی الدین بغدادی، معجم قبائل العرب کحاله، معجم ما استعجم بکری، منتهی المقال ابوعلی حائری، منهج المقال استرآبادی و النهایه ابن اثیر (ر. ک: ۱۳۸۳، کلمه المصحح، ص ج و د).

۱۶. از این پس به این چاپ با سال نشر آن (۱۴۱۹)، ارجاع داده می‌شود.

۱۷. ۱۴۱۹، مقدمه المحقق، صص ۱۹-۲۲: تنبیه فی البحث عن مولف هذا الكتاب

۱۸. همان، مقدمه المحقق، ص ۲۳. در ص ۲۷ تصویر صفحه نخست نسخه الف از چاپ اول عیناً چاپ شده

است با این توضیح: الصفحة الاولى من النسخه الخطیه»

۱۹. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۳۰، پاورقی ۳: ص ۳۵، پاورقی ۱ و ۲: ص ۳۶، پاورقی ۴. ص ۳۷، پاورقی ۱ و ۲: ص ۴۵، پاورقی ۱: ص ۴۶، پاورقی ۱: ص ۵۵، پاورقی ۳: ص ۶۱، پاورقی ۳، ۲۰. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۲۹، پاورقی ۲: ص ۳۰، پاورقی ۳: ص ۵۴، پاورقی ۳: ص ۶۱، پاورقی ۳: ص ۷۶، پاورقی ۲: ص ۷۷، پاورقی ۲: و موارد بسیار دیگر.

۲۱. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۴۴، پاورقی ۱،

۲۲. برای نمونه ر. ک: ۱۴۱۹، ص ۵۶: «بشیر النبال الشیبانی»، پاورقی ۲: «بشیر (خ ل)»، قس ۱۳۸۳، ص

۱۳: «بشیری النبال الشیبانی»، پاورقی ۱۵: «ب، ج: بشر»، نیز نک. ۱۴۱۹، ص ۵۶، پاورقی ۳، قس ۱۳۸۳، ص

۱۳، پاورقی ۱۶،

۲۳. برای نمونه ر. ک: ۱۴۱۹، ص ۳۰: بریده بن الخصیب»، پاورقی ۲: «الخضب (خ ل)»، قس ۱۳۸۳، ص ۲:

بریده بن الخصیب» پاورقی ۳: ب، ج: الخصیب: ص ۴۰: ربیع بن علی، پاورقی ۲: ربیع (خ ل): قس ص ۷: ربیع بن علی، پاورقی ۴: ب، ج: ربیع بن علی نیز ر. ک: ۱۴۱۹، ص ۶۱، پاورقی ۲، قس ۱۳۸۳، ص ۱۶، پاورقی ۴.

۲۴. برای نمونه ر. ک: ۱۴۱۹، ص ۳۹، پاورقی ۱: الخمیری، الهمیری (خ ل)، قس. ۱۳۸۳، ص ۶، پاورقی ۹:

الف: الخمیری، ب، ج: الهمیری نیز ر. ک: ۱۴۱۹، ص ۵۲، پاورقی ۲، قس ۱۳۸۳، ص ۱۱، پاورقی ۴: ۱۴۱۹، ص ۵۷، پاورقی ۲، قس ۱۳۸۳، ص ۱۴، پاورقی ۴.

۲۵. کتب مورد استناد محقق بنا بر گزارشی که در مقدمه (ص ۲۴) آمده عبارتند از: - کتب رجالی شعبیه: رجال

الطوسی، رجال الکشی، رجال النجاشی و فهرست شیخ طوسی؛ - کتب رجالی اهل سنت: تاریخ بخاری، اسدالغابه ابن اثیر، تهذیب التهذیب، تقریب التهذیب و لسان المیزان و الاصابه ابن حجر عسقلانی، الثقاف و الصعاف ابن حبان،

الجرح و التعدل رازی، میزان الاعتدال و تاریخ اسلام ذهبی؛ - کتیب تاریخی: تاریخ طبری، الکامل ابن اثیر، الفتوح ابن اعثم کوفی، وقعه الصفی، منقری، الجمل مفید و..

۲۶. ۱۴۱۹، صص ۲۳-۲۴

۲۷. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۴۴: عمرو بن قیس، ص ۴۶: محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب، ص ۴۷: جعفر بن ابراهیم، ص ۶۰: القاسم بن محمد، ص ۶۳: أبان بن تغلب، ص ۶۴: عبدالحمید بن عواض، ص ۶۵: مالک بن اعین، ص ۶۸: محمد بن عمران، ابوالخطاب بن ابی زینب، ص ۶۹: محمد السجاد بن زیاد، ص ۷۱: حماد بن ابی طلحه و موارد بی شمار دیگر.

۲۸. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۴۷: الحم بن عتیبه، ص ۵۵: الحسن بن ابی ساره، الحسن بی ابی حبیش، الحسن بن شهاب، الحسن بن عماره الحسن بن الزیات، ص ۶۰: الحسين بن ابی العلاء، ص ۶۱: الحارث بن شریح، ص ۶۴: الحسن بن عماره، ص ۶۵: الحسن بین ابی ساره، و موارد بسیار دیگر.

۲۹. توضیح پاورقی ۳ همان صفحه واقعاً عجیب است: هو ابوالبلاد، كما يأتي... معلوم نیست اگر این دو متحدثند چرا محقق آنها را تفکیک کرده است.

۳۰. مصحح ۱۳۸۳ (همانجا، پاورقی ۴) صحیح آن را توضیح داده است: الصیقل المکنی بابی الولید هو حسن بن زیاد، لا ابن رباط

۳۱. مصحح ۱۳۸۳ (همانجا، پاورقی ۶) درباره احتمال اتحاد این دو توضیح داده است.

۳۲. با توضیح کافی درباره این عنوان در پاورقی ۱۶.

۳۳. پاورقی‌های این دو کتاب خود بهترین گواه بر میزان صحت و دقت این دو کار است: ۱۳۸۳، ص ۸، پ ۷: که شاهدهی از کشی آورده مبنی بر اینکه سعید بن جبیر از اصحاب امام سجاد بوده است، قس ۱۴۱۹، ص ۴۶، پ ۱: «كذا في النسخ، و لم يتضح لنا المراد!»

۳۴. از این پس به این چاپ با سال نشر آن (۱۴۲۸) ارجاع داده می‌شود.

۳۵. مقدمه محقق، صص ۲۶-۲۷، ۱۴۲۸،

۳۶. نمونه‌ای از این نسخه بدل‌ها بدین قرار است: ۱۴۲۸، ص ۱۰۳، پاورقی ۲: لا يوجد في نسخة كاشف الخطاء و المثبت من نسخة الاصل؛ نیز: ص ۱۰۴، پاورقی ۶، ص ۱۰۸، پاورقی ۳ و ۵، ص ۱۳۰، پاورقی ۵؛ ص ۱۱۸، پاورقی ۳: فی نسخه کاشف الغطاء... تحریف و المثبت من الاصل؛ نیز: ص ۱۲۳، پاورقی ۴، ص ۱۲۸، پاورقی ۱، ص ۱۳۰، پاورقی ۲، ص ۱۳۳، پاورقی ۳؛ البته در مواردی هم بر خلاف گفته محقق، نسخه نجف (کاشف الغطاء) ترجیح داده شده است؛ مثلاً: ص ۱۱۴، پاورقی ۳: فی نسخه الاصل غیر موجود و المثبت من نسخه آل کاشف الغطاء و لم افق له ترجمه.

۳۷. همین نامگذاری متفاوت انگیزه اصلی نگارش این سطور بوده است؛ چه نگارنده به شوق اینکه متنی تازه از برقی منتشر شده برای تهیه و معرفی آن اقدام کرد هر چند عملاً چیزی جز تکرار مکررات نیافت.

۳۸. همان، مقدمه محقق، ص ۲۶،

۳۹. همان، مقدمه، ص ۲۵،

۴۰. عبارت او چنین است: اما نسبت به الی الشیخ البرقی، فصیح و موثق و لیس فیها شک و الادله علی ذلک...

(همان، مقدمه، ص ۲۶)

۴۱. مقایسه کنید با شبیری، برقی، ابوجعفر، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۳، صص ۱۵۸-۱۶۰،

۴۲. در فهرست منابع او مشخصات ۱۹۶ کتاب ذکر شده است. از جمله، در مباحث رجالی از طبقات ابن سعدن طبقات خیاطن کتابهای بخاری، مسلم و طبری، خطیب بغدادی، ابن اثیر، ابولافرج اصفهانی، نجاشی، طوسی، ابن ابی حاتم رازی، ابن حبان، ابن ندیم، حاکم نیشابوری، شیخ مفید، ابن داود، مزی، ذهبی، ابن حجر و سیوطی و در زمینه اسباب از ابن حزم، ابن درید، قیسرانی، سمعانی و ابن اثیر استفاده کرده است. همچنین درباره اطلاعات جغرافیایی به *معجم البلدان* حموی بسنده کرده و در زمینه اسباب از ابن حزم، ابن درید، قیسرانی، سمعانی و ابن اثیر استفاده کرده است. همچنین درباره اطلاعات جغرافیایی به *معجم البلدان* حموی بسنده کرده و در زمینه لغت نیز *لسان العرب* ابن منظور و *مختار الصحاح* رازی را به کار گرفته است.

۴۳. برای نمونه لوح فلشدرده کتابخانه اهل البیت (نسخه ۱) تولید سال ۱۳۸۴ ش از سوی مرکز معجم فقهی و مرکز پژوهش‌های اسلامی المصطفی منتشر شده و حاوی ۴۷۰۹ جلد کتاب در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی است که تقریباً محققان مباحث اسلامی را از تهیة کتاب یا مراجعه به کتابخانه‌های تخصصی بی‌نیاز ساخته است. نمونه دیگر لوح فشرده *المکتبة الاسلامیة الکبری الشاملة*، حاوی انبوهی از منابع اسلامی اهل سنت است که در کشور اردن از سوی مرکز التراث للبر مجیات تهیه شده است.

۴۴. برای نمونه ر. ک: ۱۴۲۸، ص ۴۰، پاورقی ۱؛ ص ۵۸، پاورقی ۳؛ ص ۶۶، پاورقی ۱ و ۲؛ ص ۶۸، پاورقی ۱. ۲؛ ص ۷۱، پاورقی ۱؛ ص ۸۲، پاورقی ۱ و ۲ و موارد بسیار دیگر. گاهی راوی کلاً نادیده گرفته شده است؛ برای نمونه ر. ک: ص ۷۱، ۸۱۲؛ جابر بن عبدالله الانصاری که از ذکر عبارت ناقابل و البته بی‌ثمر تقدیم ترجمته هم محروم مانده است؛ با اینکه تکراری بودنش مغفول مانده است، مثلاً: ص ۷۶؛ مسلم بن البطین، قس ص ۶۶ ص ۹۴؛ عمرو بن ابی المقدام، قس ص ۸۰ ص ۱۳۴؛ طریال، قس ص ۱۰۰،

۴۵. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۷۶، پاورقی ۳؛ ص ۹۱، پاورقی ۲؛ ص ۹۵، پاورقی ۳؛ ص ۱۱۴، پاورقی ۵؛ ص ۱۳۸، پاورقی ۵ و موارد فراوان دیگر. البته موارد نقضی هم وجود دارد که ظاهراً باید حمل بر بی‌دقتی محقق کرد. مانند: ص ۳۵، پاورقی ۴ که عیناً تکرار مطالب ص ۳۱، پاورقی ۲ درباره عبدالرحمن بن قیس است. ۴۶. البته این شمارش مسلسل فقط مربوط به اعلام رجال است. اعلام نساء در بخش پایانی کتاب مجدد شماره‌گذاری شده و به شماره ۲۹ ختم شده است.

۴۷. همین اشکال درباره اعلام انساء هم صادق است.

۴۸. جالب اینکه در برخی از پاورقی‌ها به فهرست ارجاع داده شده است؛ برای نمونه ر. ک. ص ۳۴۶، پاورقی

۲؛ ص ۳۴۷، پاورقی ۱؛ ص ۳۸۹، پاورقی ۱ و ۲؛ ص ۴۱۷، پاورقی ۱؛ تقدیم تراجمهم، انظر الفهرست!!

۴۹. نگارنده این سطور در نگارش مقاله حاضر کاملاً این دشواری را لمس کرده است چه بارها برای یافتن نام یک راوی بیش از پنجاه برگ از کتاب را تورتق کرده و با حدس و گمان و استفاده از چاپ‌های دیگر به صفحه مزبور دست یافته است.

۵۰. از جمله: گاه برای نام دو راوی یک عدد درج شده (برای نمونه ر. ک: ص ۵۷: (۷۰) عبدالله و ریاح، ابنا الحرث بن بکر بن وائل؛ ص ۱۲۴: (۲۹۰) ورود و الکمیت ابنا زید الاسدی؛ گاه به چند نفر که در متن اصلی چاپ‌های دیگر با حروف عطف به هم مربوط شده‌اند، شماره‌های مختلفی داده شده و نهایتاً صفت یا لقبی که به هر دو یا سه نفر بازمی‌گشته به آخرین نفر تخصیص یافته است (برای نمونه ر. ک: صص ۵۱-۵۲: (۵۶) سالم. (۵۷) عبیده (۵۸) زیاد، بنوالجعد الاشجعیون، گویی بنو الجعد الاشجعیون فقط درباره زیاد است قس ۱۳۸۳، ص ۵: سالم و عبیده و زیاد بنو (ابی) الجعد الاشجعیون؛ ص ۵۲-۵۳: (۵۹) ربعی. (۶۰) مسعود ابنا خراش، العبسیان؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵: ربعی و مسعود ابنا خراش العبسیان.

۵۱. از ۱۴۹۴ نام رجال، ۸۴۰ نام نخست فهرست نشده‌اند، به بیان دقیق‌تر شماره‌های ۱ تا ۸۴۴ به جز ۱۳۰، ۱۳۶، ۱۹۶، ۶۲۶ که البته هنوز هم در فهم سبب این استثناءها در مانده‌ام! به علاوه، شماره‌های ۹۹۲، ۱۰۱۳، ۱۰۲۸، ۱۰۵۴، ۱۰۶۲، ۱۱۳۶۱، ۱۱۳۷، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۲۰۲، ۱۳۰۳، ۱۴۵۴ نیز در این فهرست نیستند. این در حالی است که نام برخی از اعلام در این فهرست دوبار ضبط شده است (شماره‌های ۱۱۲۴، ۱۱۲۵) و برخی نام‌ها در این فهرست هست که اصلاً در کتاب برقی نیستند.

۵۲. این موارد عبارتند از: ۱۱۵۹ به جای ۱۱۷۹، ۱۳۷۵ به جای ۱۳۰۹ موارد دیگر به سبب نزدیک بودن شماره‌ها تا حدی قابل تحمل است: ۸۶۱ به جای ۸۶۰، ۸۶۰ به جای ۸۶۲، ۸۶۴ به جای ۸۶۷، ۸۶۷ به جای ۸۶۸، ۹۴۶ به جای ۹۴۷، ۹۴۰ به جای ۹۴۱، ۱۰۱۳ به جای ۱۰۱۴، ۱۰۳۲ به جای ۱۰۳۳، ۱۰۳۶ به جای ۱۰۳۸، ۱۰۳۸ به جای ۱۰۳۹، ۱۰۴۲ به جای ۱۰۴۳، ۱۰۴۳ به جای ۱۰۴۴، ۱۰۴۵ به جای ۱۰۴۶، ۱۰۴۶ به جای ۱۰۷۲، ۱۰۷۳ به جای ۱۰۷۶، ۱۰۷۶ به جای ۱۰۷۵، ۱۱۶۶ به جای ۱۱۶۵، ۱۳۵۲ به جای ۱۳۵۳، ۱۴۵۸ به جای ۱۴۵۲، ۱۴۷۷ به جای ۱۴۸۱.

۵۳. برای مورد مشابه ر. ک: همان، ص ۴۱: سهیل و عثمان ابنا حنیف که در هیچ یک از منابع یاد شده در پاورقی ۱ همان صفحه و دیگر منابع تاریخ اسلام (جز موارد معدود و از باب تصحیف) نام او سهیل بن حنیف ذکر نشده است. نیز ر. ک: ص ۵۰ که در متن لقب الاضغ بن نباته «التیمی» ثبت شده ولی در پاورقی ۲ همان صفحه «التیمی» آمده است؛ نیز قس ۱۳۸۳ ص ۵: «التیمی» البته شاید این گونه اشکالات ناشی از نمونه‌خوانی نادقیق انتشارات باشد.

۵۴. ۱۳۸۳، ص ۵۷.

۵۵. برخلاف چاپ دوم که در سی مورد اختلاف است با چاپ نخست داشت. برای نمونه این اختلافات ر. ک: ۱۴۲۸، ص ۷۹: (۱۲۹) عامر بن ابی النمط، ابویحیی، قس ۱۳۸۳، ص ۹: عامر بن ابی النمط، ابویحیی، ۱۴۲۸، ص ۱۸۹: ۵۳۵ القاسم، شریک؛ المفصل بن عمر، قس ۱۳۸۳، ص ۲۵، ۱۴۲۸، ص ۲۸: (۱۲۹) علی بن یحیی، قس

۱۳۸۳، ص ۵۲-۵۳؛ ۱۴۲۸، ص ۴۱۵: (۱۳۹۴) علی بن یحیی، ابوالحسین. (۱۳۵۹) الحسين بن عباس بن حديس الرازی، قس ۱۳۸۳، ص ۵۷: ۱۴۲۸، ص ۴۳۵: (۱۴۷۶) هارون بن مسلم بن سعدان، بصری، قس ۱۳۸۳، ص ۶۰.

منابع و مأخذ:

ابن ندیم، محمد بن اسحاق، ابوالفرج محمد بن اسحاق، *الفهرست*، تحقیق محمدرضا تجدد، تهران، اسدی، ۱۳۵۰.
بحرالعلوم، محمدمهدی، *رجال السيد بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجالية*، تحقیق و تعلیق محمدصادق بحرالعلوم و حسین بحرالعلوم، تهران، مکتبه الصادق، ۱۳۶۳.
برقی، احمد بن محمد، *کتاب الرجال*، تصحیح کاظم موسوی میاموی، زیر نظر جلال‌الدین محدث ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش / ۱۳۸۳ ق.

_____ تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۹ ق.

_____ *الطبقات*، تحقیق ثامر کاظم خفاجی، قم، مکتبه سماحه آیه الله العظمی المرعشی الکبری،

۱۴۲۸ ق

تستری (شوشتری)، محمدتقی، *قاموس الرجال*، مؤسسه النشر اسلامی، ۱۴۱۰-۱۴۲۴ ق. خوبی، ابوالقاسم، *معجم الرجال الحديث*، بیروت، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م، چاپ افست قم (بی تا). شبیری محمدجواد، برقی ابوجعفر، *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۳، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۷۸.

طارمی، حسن، برقی، ابوعبدالله، *دانشنامه جهان اسلام*، جلد ۳، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۷۸.